

ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ԵՂԵՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՌԱԿԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ (ԱՄՆ)

Արվեստը մեզ առնամանից հեղարվեստական գրականությունը, իբրև արտացոլիչ մարդու մտային ճորիգունի, երևակայության ու հոգեվիճակի, թարգմանը դարձավ հետեղեռնյա Սփյուռքի քաղաքին՝ իրավիճակի։ Ոճավորվեց մի նոր գրականություն, ցեղասպանության գրականությունը, որի մեջ պատկերվում էր զոհի՝ չակահարձը՝ դիմագրավել փորձած ահալը աղետին։ Յեղասպանության գրականությունը անթագանքն է պերապրոդաներունդների գերմարդկային ճիգի՝ ըմբռնելու պատարվածը, մեկնաբանելու, մարտելու այն, որպեսզի կյանքը շարունակվի, որպեսզի վերապրումը հնարավոր դառնա։

Յեղասպանության գրականության մեջ աղետը թեման է երբեմն, պատում մի նյութ, նկարագրություն, իսկ երբեմն էլ առկա է միայն իբրև մի ճնշող գրական մթնոլորտ, թաքուն իրանքներ, չբուժված մի վերքի, անզբաղըցուր անբացատրելի մի ցավի։ Այստեղ աղետը արձագանքում է հայրենաբազ արտահայտությունների, կարոտմանի ցավագին հառաչանքների, հայրենական զուղի՝ երևակայական պատկերավորումների, նոր միջավայրի՝ հետհաշտվելու ճիգի, փառումի՝ հեռվումի՝ դեմ ահած հուսահատ պայքարի, հայ մշակութային ու կրոնական ավանդույթների խորհրդանշելու դարձած արժեքների մոլեգին օւրացումի և վերջապես օտարոհում գլխից՝ գրավության դեմ անդոր պայքարի թեմաների ընդամենը։

Հայոց ցեղասպանության գրական ազդումները պոտիճանաբար ավելի ճոխ ու բարդ լիցքավորում են պատանում, երբ ժամանակով հեռանում ենք դեպքից։ Այսպես, ցեղասպանության գրականությունը ընդգրկում է ոչ միայն վերապրողի՝ հակազդեցությունը, այլ նաև հակազդեցությունը Աղետի հետեանքով որբացած սերունդի, որն իր գրական գործունեությունը սկսել է Սփյուռքում Աղետից հետո, մաքա, ավելի ուշ, Սփյուռքում ծիլ արձակող մտավորականության այն հատվածի, որ Աղետի դառն ու ցավոտ հետեվանքները ժառանգած, դեռ փորձում է մեկնաբանել իրավիճակը։

Յեղասպանության գրականությունը, իբրև ազդում Աղետի, հոգեբանական երկու մակարդակներ է ենթադրում։ Նախ բնազդայինը՝ համակարգող այն ազդումների, որ մարդ էակը պիտի ցուցաբերեր երբ հավաքական մի աղետի ենթարկվեր. այս տեսանկյունից դիտված կարելի է ասել, թե հայոց աղետի գրականությունը իր զուգահեռներն ու հասարակ հայտարարն ունի ուրիշ ազգերի գրական ազդումների հետ՝ եթե այդ ազգերը նման պարագաների տակ նման աղետներ են դիմագրավել։ Հոգեբանական երկրորդ մակարդակը, ավելի բարդ, պայմանավորված է մի ժողովրդի դարերից եկած ազգային հատկանիշներով, ձևավորված է նրա կրոնական, մշակութային, ավանդական ըմբռնումների ու պատմության թելադրանքների փոխազդեցությունների ցանցում։ Այս մակարդակի վրա պարզ է, որ չեն կարող նման լինել զանազան ժողովուրդների գրական ազդումները, անգամ եթե նրանց պարած աղետը ընկերային, քաղաքական նմանօրինակ նախադրյալներ ունեցած լինի։

Աղետի գրականության հասկացողության այս մակարդակը պարտադրում է հայոց ցեղասպանությունը տեղադրել իր պատմական ծիրի մեջ և ցեղա-

1 Բառի ամենալայն իմաստով՝ ներառելով մտավորականությունը, որ փորձով ապրեց Աղետը և կամ անուղղակի ակնատես եղավ Աղետին, այսինքն պատմեց իրեն պատմվածը։

սպանության գրականությունը դիտարկել ոչ թե իբրև գրական ազդեցիկ տարանջատ մի աղետալի պատմական դեպքի, այլ վերջին օղակը պատմական աղետների գրական ազդեցումների բարդ հարացույցի: Պետք է ի մտի ունենալ, որ ավանդական ազդեցումները իբրև համոզում, գիտակցություն կամ ազգային դաստիարակություն անօխտելիորեն առկա են հայոց ցեղասպանության հակազդող հայ անհատի կամ այդ Աղետին գեղարվեստական ձևավորում տվող բանաստեղծի մտային հորիզոնի և երևակայության դաշտի մեջ:

Ուրեմն Աղետի գրականությունը իր ամբողջ տարածական և տևողական առումով մեկնաբանելու համար պիտի այն հղել պատմական աղետների գրական ազդեցումների իմաստային և հղացքային հարացույցին: Բացահայտել այդ հարացույցի անվթար շարունակությունը՝ երբ տվյալ հղացքի և գրական նորմերի ավանդույթը կարողացել են ընձեռել միջոցներն ու կարելիությունները՝ ըմբռնելու և մեկնաբանելու ժամանակակից աղետը: Պարզել այդ հարացույցի ընդհատումն ու բեկումը՝ երբ աղետը զանցել է ամեն սահման, մեկնաբանության ամեն ավանդական միջոց և բանաստեղծը շփոթի մատնված, երբեմն իր նախորդների դեմ ընդվզելով, նրանց զարգացրած հղացքները կատաղորեն հետ մղելով, փորձել է գտնել նոր հղացքներ՝ աղետը բացատրելու և այդպես նրան հակազդելու համար:

1

Հայոց ցեղասպանության գրականությունն իր սկզբնավորման շրջանում, այսինքն 1915-ին հաջորդող առաջին տասնամյակի ընթացքում, ընդհանրապես պատմում էր Աղետը: Ոճը մեծ մասամբ զգացական էր, անհուն թախիծով և սուգի ու տառապանքի անզոր հառաչանքներով զեղուն: Հեղինակը՝ եղեռնից առաջ արդեն ճանաչում գտած գրող-մտավորական, ականատեսի իր ցավազին հուշերի ճնշման տակ կթած, կամ մի ուրիշ վերապրողի նկարագրած սարսափելի տեսարանների ծանր ազդեցության տակ, փորձում էր պարզապես գրել, արձանագրել ու այդ միջոցով հավիտենականության հանձնել, աշխարհի սեփականությունը դարձնել հայոց եղեռնը: Միքայել Շամտաճյանի «Հայ մտքին հարկը եղեռնին», Մ. Սաբրիի «Մեր խաչը», Պալաքյան Սրբազանի «Հայ Գողգոթան», տիկին Գաբուանի «Յավակը», Կ. Գաբրիկյանի «Եղեռնապատումը», Արսեն Նրկաթի «Անապատին հուշարձանը» և Բ. Պողաճյանի «Չամչորիի բանտեն»² և դեռ ուրիշներ պարզ ու անպաճույճ վկայություններ են, երբեմն գուրկ գեղարվեստական գունավորումից, բայց միշտ անկեղծ, խորը ցավի ու մտային անբացատրելի շփոթի արգասիք:

Ավելի բարդ իմաստային ցանց ունեն Աղետի գեղարվեստական այն դրսևորումները, ուր հեղինակը աղետը վկայագրելուց բացի փորձում է նաև մեկնաբանել այն, բացատրել, իմաստավորել. նրա ստեղծագործության մեջ գծվում է հարացույցը աղետի ազդեցումների: Այս գեղարվեստական գործերի մեջ աղետը, բացի թեմա լինելուց, մեկնաբանված կամ դիտարկված է իբրև մի վերջավորություն—վախճանը հավաքական մի կյանքի, մի դարաշրջանի, որ ստիպում է կանգ առնել, արժեքավորել, մեկնաբանել այն, որպեսզի կյանքը շարունակվի, նոր սկիզբը հնարավոր դառնա: Աղետի գրականության այս համակարգի զանազան թեմաները հյուսում են ցանցը ազդեցումների բարդ հարացույցի:

Զինյալ դիմադրության և վրեժխնդրության գաղափարը իբրև թեմա. 1915-ին Կահիրեում լույս տեսավ Սուրեն Պարթևյանի «Արյունի մատյանը», ուր հեղինակը մեկտեղել է նախաեղեռնյան հայաժանքների ու արյունոտ դեպքերի իր տպավորությունները. կակայն պարզ է ու անխուսափելի, որ հեղինակի մտադաշտի մեջ տեղ գրավեն նաև նոր կոտորածների տպավոր-

² Տե՛ս Հակոբ Օշական. Համապատկեր արևմտահայ գրականության. IX, Անթիլիաս, 1980, էջ 243—244:

րությունները և ներգործեն հեղինակի դրսևորած գրական ազդումի ձևավորման մեջ: Ու այսպես, պատկերները հառնել են ժամանակից վեր, մարմնավորել են Պարթևյանի հակազդումը աղետին՝ ընդհանուր առումով, ընդհուպ մինչև 1915-ի եղեռնը:

Հայոց ցեղասպանությունը, կանխամտածված ծրագրով ու սխտեմատիկ գործադրությամբ, ինքնապաշտպանության և զինյալ դիմադրության հազվագյուտ կարեւրություններ ընձեռեց: Նախորդ երեք տասնամյակների հայ ազատագրական պայքարը երիտասարդ թուրքերի խորամանկ միջոցառումներով իր նվազագույնին իջավ: 1915-ի գարնան շղթայազերծված հալածանքների ու կոտորածների ընթացքում հազվագյուտ երեւոյթներ դարձան զինյալ դիմադրությունները. բայց հենց հազվագյուտ օրինակներն էլ ներշնչում դարձան ու գեղարվեստական ձևավորում գտան ետեղեռնյան գրականության մեջ: Սուրեն Պարթևյանի «Արյունի մատյանը» մարմնավորում է մի հստակ նպատակ՝ պանծացումը զինյալ պայքարի և փառաբանումը վրեժխնդրության գաղափարի: Սապունցի Սարոն «Պատենելի վրա», Դալի Բաբան «Զինակիցները», Տիգրանը «Կուզը», Յարոն «Անոնց մահերը» պատկերներում մեկ-մեկ դյուցազներ են վրեժխնդրության գերմարդկային մղումով զինված: Եվ Պարթևյանի համար այդ իդեալականացված հերոսներն են իրական կերպարները հայի, որ պիտի թշնամու դեմ ծառանան ինչպես ծառացել են Հայկերը, Արաններն ու Մեծն Տիգրանները, որովհետև դրանք հայոց «դյուցազնական նախնիքներուն հարազատ տիպարը հավերժացուցեր» էին³: Հերոսը ապրում է մեռնելու համար, ասել է Նիցշեն. Պարթևյանի հերոսը ապրում է վրեժխնդիր կովի մեջ մեռնելու համար: «Կոնվը, որուն համար միայն ապրիլ ուզեր էր, և որուն մեջ կը բաղձար այլևս գտնել վրիժառու մահվան մը հուսկ անդորրությունը»⁴:

Հայրենիքի սիրուն կովող ու զոհվող հերոսների փառաբանումը հայ հեթանոսական աշխարհայացքի մի կարևոր հատկանիշն է՝ իբրև հակադարձ ազգային հավաքական աղետներին. առանցքը՝ մեր բանահյուսությունից մեզ հասած բեկորներին, Մանուկ Աբեղյանի հայտնաբերած Վիպասանքի կամ Պարսից պատերազմի. շարժիչ ուժը՝ հայ ժողովրդի մղած պայքարի ընդդեմ օտար բռնակալության: Արդարև, պատերազմի դաշտում ընկած, կյանքն իր թագավորի սիրուն զոհած մարտիկի փառաբանումը, հայ իշխաններին ու թագավորներին նվիրված դյուցազններգությունը մարմնավորում էին հայու հակադարձը աղետներին—մի տեսակ սփոփիչ (catharsis)՝ վերքը բուժող, ցավն ամբողջ: Քրիստոնեության գաղափարաբանությունը Հայաստանում հեղաշրջեց ոչ միայն ժողովրդի կրոնական հավատամքն ու հասկացողությունները, այլ նաև նրա աշխարհայացքը և սկզբունքների ամբողջ համակարգը: Աստվածաշունչը, և մանավանդ Հին Կտակարանը, դարձավ մեկ ու միակ ներշնչման աղբյուր: Հայ պատմագրի համար հայրենասիրության, քաջության, առաքինության և ազգային ազատագրական պայքարի օրինակներն էին այլևս ոչ թե Հայկը, Արան, կամ Մեծն Տիգրանը, այլ հրեա մարգարեները՝ Երեմիան ու Հովսիան և կամ Մակաբայցի եղբայրները: Սակայն, XIX դարում, հերոսի փառաբանումը, իբրև խթան հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության և ազատասիրության, վերածնվեց հայոց գրականության վերածնունդի հետ միասին. զարթոնքի գրականության հատկանշական թեմաներից մեկը դարձավ ու շարունակվեց անընդհատ:

Խաչատուր Աբովյանի, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Ստեփանոս Նազարյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Բաֆֆու և դեռ ուրիշների իդեալականացված հերոսները մարտիրոսներ են՝ իրենց կյանքը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սուրբ տաճարի զոհանդանին գիտակցաբար նվիրագործած: Փառաբանված և իդեալականացված մարտիրոսներ են նաև Սիամանթոյի, Դա-

³ Սուրեն Պարթևյան. Արյունի մատյանը. Գահիրե, 1915, էջ 8, «Պատենելի վրա» պատմվածքից:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13, նույն պատմվածքից:

ներև վարուժանի ու Զապել Նսայանի նկարագրած քաջորդիները՝ 1894—96-ի կոտորածների ու 1909-ի Կիլիկիո ջարդերի ընթացքում հերոսաբար ծառայած, մինչև արյան վերջին կաթիլը թուրքի դեմ կռված: Հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի ազատագրական պայքարի այս հերոսները, ի հակադրություն հայ հին և միջնադարյան պատմության մեջ գովերգված նահատակների, իրենց կյանքը չեն զոհել քրիստոնեության սիրունյա: Թշնամու դեմ կռվելիս նրանց համար ոգևորության և սփոփանքի աղբյուր չի եղել Նղիշեի, Ղազար Փարպեցու կամ Ներսես Շնորհալու նկարագրած Աստծո արքայության փառավոր տեսիլքը: Նոր օրերի այս «Անձինք նվիրեալք» հրեշտակների զալուստին չսպասեցին. Կոմիտաս կաթողիկոսի «Վասն ձեր երանեալ նահատակք, 12օրք հրեշտակաց անմարմին զըւարթնոցի յերկնից| Ի յերկիր հեղան» չի խոսել նրանց սրտերին: Իբրև հատուցումն իրենց զոհագործության, Քրիստոսի անմահության պսակին արժանանալուն չեն սպասել: Նոր օրերի հայ մարտիրոսներին մխիթարող տեսլականը հայ ժողովրդի ազատագրումն է եղել բռնակալ լծից և Հայաստան աշխարհի լույս ապագան: Այսպես, աղետի ազդումների իմաստային հարացույցը շարունակվել է՝ մարտիրոսությունը իբրև կիզակետ ունենալով. սակայն մարտիրոսություն հղացքն է, որ գլխիվեր փոխվել՝ ամբողջապես աշխարհիկ իմաստ է ստացել:

Պարթևյանի «Անմահ բոցը» և «Զանգը հնչեց» վիպակները, 1915-ի եղեռնի սարսափներից ներշնչված, դարձյալ զինյալ պայքարն են ջատագովում՝ ողորմություն չսպասել թուրքից, ինքնապաշտպանության դիմել ու կռվել: «Անմահ բոցի» հերոս Արսենն էլ միակ ելքն է համարում «բմբոստացումը, ապստամբությունը, դեպի լեռ ինքնապաշտպան խոյանքը, կամ հուսահատ դիմադրությունը, քաղաքին մեջ... Վրեժխնդիր կատաղի ահաբեկչությունը... Աչքի տեղ աչք, ակռաչի տեղ ակռաչ... Պատվավոր դիմադրավումը մահվան... Ահա...»⁵: Արսենը քննադատում է Ատոմին, որ դեռևս հավատում է երիտասարդ թուրքերի բարի կամեցողության ու հայ և թուրք ժողովուրդների խաղաղ համակեցության՝ մի բան, որ խնդրականացվել էր արդեն 1909-ի Կիլիկիո ջարդից հետո և որ այնքան կատարյալ կերպով թեմայականացրել էր Զապել Նսայանը «Ավերակներուն մեջ», Կիլիկիո կոտորածներից առնված պատկերների հավաքածուում: Պարթևյանի «Անմահ բոցի» մեջ թուրքին հավատք ընծայող, իդեալական ապագայի տեսլականով տարված Ատոմի տիպարը պայմանավորում է մի նոր թեմա ցեղասպանության գրականության մեջ՝ և դա զարգացող դեպքերի անհավատալիությունն է նույն դեպքերին ենթակա զոհի մոտ:

Ատոմը և նրա նման շատ հայեր և մինչև անգամ մտավորականներ, սպառնացող վտանգի ոլորտում բռնված, չէին կարողանում կամ չէին ուզում տեսնել իրականությունը՝ ի գործ դրված ու աստիճանաբար իր լրումին հասնող ցեղասպանության ծրագիրը: Արսենը պախարակում է նրա միամտությունը. «Պարոն Ազատյան տակավին աջակցություն կսպասե այն ոճրագործ ժեռնյութուրքերեն... կցավի՛մ իր և ձեր բարեմտության վրա... Իթիհատը, լամիտեն հազա՛ր անգամ ավելի հայակեր, մեր ամբողջական բնաջնջումը վճռա՛ծ է... Անիկա չի՛ պիտի փախցնե մեռ ազգովին ոչնչառելու այս երազված ու ցարդ չի գտնված առիթը... Նվ մենք դեռ գթություն, պաշտպանություն պիտի ակնկալեինք անոր սինլքոր կամակատարներեն...»⁶: Ատոմի հավատքը թուրք կառավարության բարի նպատակների հանդեպ կուրացնում է նրան իրականությունը չտեսնելու համար. «Տեղահանությունը զոհեր պիտի խլե մենե, անտարակույս... Բայց վերջապես ընդհանուր կոտորած մը չէ՛... Շատեր պիտի տոկան, պիտի ապրին, պիտի վերապրին...»⁷:

⁵ Սուրեն Պարթևյան. Անմահ բոցը. Աղեքսանդրիա, 1917, էջ 32:

⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

⁷ Նույն տեղում, էջ 34:

Պարզունակ մեկնաբանություն պիտի լիներ Ատոմների այս տեսակ մտածելակերպը, որ դրսևորում է մեր ժողովրդի մի կարևոր տարրի հակազդումը Աղետին, միամտության վերագրել: Պարթևկյանի Ատոմը կամ Հակոբ Օշականի Արթին Կարծապետը («Մնացորդաց»), որ, ըստ հեղինակի, կրկնելով որոշ մտավորական տարրերի հանգեցրված, հավատացած է թե «չիք փրկություն հայոց արտաքին թուրքիո»⁸, պարզ միամտությունից կամ քաղաքական տհասությունից չեն դատում: Սկզբնաղբյուրը ուրիշ բան էլ է, դարձյալ բնագիտական դիմադրությունից ու ինքնապաշտպանությունից բխած՝ չհավատալ իրականության, կույր և խուլ ձևանալ, բանի որ իրականությունը դուրս է մարդկային երևակայության թույլ տված սարսափի ու տառապանքի սահմաններից: Զապել Շապանը գեղարվեստական կաղապարի մեջ է դրել այս տեսակ մտայնությունը: Կիլիկիո ջարդերի վերապրողներից մեկն է գոչում անձկությամբ. «Աս մեկ չէ՛, երկուք չէ՛, միլլեթին արյունը նոր չպիտի թափի... շատ լավ գիտեինք, բայց չգիտնալու դարկինք, կույր ու խուլ ձևացանք... Թու մեզի... ինչի՞ համար, որի՞ համար կապրինք այս աշխարհիս վրա... Մեռնիլ չգիտցող մարդը ապրելու արժանի չէ... ստրուկի զավակներ...»⁹:

Ինֆանֆենադատություն. Աղետի ներհայաց մեկնաբանություն: Պարթևկյանի համար Ատոմն ու նրա նման մտածողներն ու գործողները քննադատելի են և որոշ չափով նաև պատասխանատու հայ ժողովրդի գլխին եկած աղետի. բայց հեղինակի համար ավելի կարևոր է, թե ինչո՞ւ չիրականացավ կամ արդյունքի չհասավ հայ ժողովրդի զինյալ դիմադրությունը: Եթե Հակոբ Օշականի կարծիքով «զենքի, զրոհի իրենց բնդունակությունը չէր որ դավեց իրենց (զենքի դիմած հայ հեղափոխական տարրեր—Մ. Փ.), այլ հողը, թրքության ծովը, որուն մեջ կղզի ալ չէին կրնար մնալ»¹⁰, ապա Պարթևկյանը դեպի ներս է ուղղում հայացքը և Աղետի հանդեպ հայ ժողովրդի ցուցաբերած հավաքական հակազդեցությունը քննադատում: «Այսօրն այն է արդեն, ինչ որ մեր թերացումներն ու դասալքությունները շինեցին... մեծ տագնապին հոգեբանական հրաշաստեղծ ըողակներն անցուցինք մենք ամուլությամբ... Ապիկարորեն վրիպեցինք... Ամենուս համար անվիճելի է, թե հայկական ռազմադաշտին վրա չի գիտցանք հզոր ազգակ մը ըլլալ ազգովին, լռելյայն համակերպեցանք... Ստուգված իրողություն է այսօր, թե Վասպուրականի ինքնուրույն ձեռքադատման փառահեղ դրվագը չէր քայքայվիր, թե Զեյթունը, Սասունը վայրագաբար չէին խորտակվիր, եթե ինքնապաշտպան և մարտական գործը գեթ անգամ մը, այս անգամ համազգային թափով տարված ըլլար»¹¹:

Ինքնաքննադատությունը իհարկե նոր երևույթ չէ Աղետի գրական ազդումների մեջ: Աղետին հակազդելու, հայ ժողովրդի թշվառ ու անիրավված վիճակը մեկնաբանելու մի կարևոր բանալի է եղել ինքնաքննադատումը՝ ներագրումը աղետին: Արամյանները խորն են, դրանք գնում հասնում են մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան, մինչև Հին Կտակարանի և, հրեական օրինակով, հայ ժողովրդի առանձնաշնորհյալ կապը Աստծու հետ՝ հիմնականում հայոց պատմական աղետների գրական ազդումի: Եվ այդ ուխտը ենթադրում էր պաշտամունք և երկրպագություն Աստծուն, նրա սերն ու հովանավորությունը ստանալու համար: Իսկ եթե հայր հանցանք գործեր, գլուխ դարձնեք Աստծու պատվիրաններից, Աստված Աղետ պիտի տեղար նրա գլխին, պատժեր նրան ամենախիստ կերպով: Եղիշեն էլ այդպես էր մեկնաբանում

8 Հակոբ Օշական. Մնացորդաց. հ. երկրորդ, Ա. մաս, 1933, էջ 363:

9 Զապել Շապան. Ավերակներուն մեջ. Պելուս, 1957, էջ 89:

10 Մնացորդաց, հ. երկրորդ, Ա. մաս, էջ 336:

11 Սուրեն Պարթևկյանը այս վերլուծումը կատարել է Արսեն Երկաթի «Անապատին հուշարձանը» հատորի հառաջաբանում: Մեջբերված տողերի համար տե՛ս Հայ նոր գրականության պատմություն. հ. 5, Երևան, 1979, էջ 753:

նում 451 թ. պարսից բանակի կործանիչ հարձակումը Հայաստանի վրա: «Քանզի իբրեւ մերժեաց եւ քնկէջ զմեզ շարն յաստուածային տեղուն, գտաք մեք անկեալք ընդ անողորմ դատաստանօք ըստ մեղացն յանցաւորութեան, որ ի կամս ազատութեան մերոյ գործեցաք զանարժանս, եւ զարարչական դօրութիւնն շարժեցաք ի վերայ մեր ի ցասումն բարկութեան, եւ զողորմած դատաւորն յուզեցաք վրէժ առնուլ անաշուտեամբ յարարածոցս»¹²: Նույն համոզումն են ունեցել նաև հին և միջնադարյան շատ այլ պատմագիրներ:

Ինքնաքննադատումը՝ իբրև կենտրոնական մի հղացք հայ ժողովրդի պատմության սև էջերը մեկնաբանող, հարատեց ու փոխանցվեց XIX դարի դարձմունքի գրողներին: Հղացքը մնաց նույնը, նրա իմաստը փոխվեց: Բաֆֆին քննադատեց ըմբոստ հոգեբանության և զինյալ ընդդիմության պակասը հայ ժողովրդի մեջ և դատափետեց հայ հոգևորականությանը ժողովրդին հիւս, հնազանդ արարածների վերածելու համար («Պարսկական պատկերներ», «Խենթեր», «Կայծեր»): Արփիար Արփիարյանը Հայ ժողովրդի դառն ճակատագրին պատասխանատու համարեց այն ղեկավարությանը, որ ստորաբարշտութիւնը թուրքին ծագայելը, նրան դուր գալն ու նրա կամակատարը լինելն է համարում հայ ժողովրդի փրկության ճամփան («Կարմիր ժամուց»): Ցեղասպանության գրական ազդումների մեջ ինքնաքննադատումը՝ ներազդումը Աղետի հարատեւում է իբրև բանալի մեկնաբանությունների: Բացառություն չի անգամ Հակոբ Օշականը, որ «թրքության ծով»-ն էր համարում հայու աղետալի ճակատագրի պատճառը, և որ այնքան համոզիչ պատկերներ էր տվել թուրքի ոճրագործությունը պարզող: «Մնացորդացի» մեջ, 78 էջերի վրա երկարող Մաթիկ Մելիքխանյանի հարցաքննության մեջ շոշափված նյութերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ անխնա քննադատության հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի մտայնության, ղեկավարության վարած քաղաքականության, հոգևորականության պարտադրած աշխարհայացքի և զանազան այլ խնդիրների, այլ խոսքով՝ ինքնաքննադատություն: Իսկ մի ուրիշ տեղ, նույն այդ վեպի մեջ, արտահայտիչ է հեղինակի մի այլ մտորումը՝ հայի բերած չարիքը հային. «...Լրտեսության համատարած ցանցը, հարստանալու սողալու, իր գդակը ջուրեն չոր հանելու տաղանդը իրար լրացուցին»¹³:

Ինքնաքննադատության ամենացայտուն օրինակը Արամ Անտոնյանի «Այն սև օրերուն» իրապաշտ պատկերներն են սակայն, ուր բացահայտվում են մարդկային ներքնաշխարհի ամենազգրելի երեսակները, մարդկային զսպված բնազդներ, որոնք շղթայագերծվում են, երբ մարդ էակը անսահմանորեն զարհուրելի մի փորձության է ենթարկվում: Մարդկային հոգեբանական դիմադրության մեխանիզմն է, որ գործի է անցնում ապահովելու վերապումը՝ թեկուզ ի գին ընդունված սահմաններն ու օրինաչափերը զանցող արարքների: Աղետին հակազդող հեղինակը քննադատում է այդ արարքները, դատափետում զոհին, որ չի տոկացել, չի կառնել իր մարդկային արժանիքներին: Անտոնյանի «Այն սև օրերուն»-ի մեջ հայ դադթական խլյակները նկարագրված են իրենց ամենապտորին բնազդներին աճնատուր, ուրիշների դժբախտության մեջ իրենց շահը փնտրելու անընդունելի արարքների մեջ: Մարդը գետն է նետվել մի տարաբախտ կնոջ գավակի դիակն ափ հանելու համար. բայց «այն միջոցին, ուր ինքն իր կյանքը կմտանգեր գետին մեջ, ասդին իր հագուստները գողցեր էին»¹⁴: Մի ուրիշ տեղ, երկու դադթականների զագրելի հայհոյանքներն ու դիմային զգվառուրը նկարագրելով, հեռուստակը եզրակացություններ է հանում. «Իրենց դժբախտության բուռն հեղինակներուն բուռնցք երկարելու անկարող՝ այս խեղճերն ալ իրար կուտեին, իբր թե մեկզմեկու կյանքին դառնությունն ու շարարանքը ավելցնելով իրենց-

12 Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին. Երևան, 1957, էջ 106:

13 «Մնացորդացի», հ. երկրորդ, Ա մաս, էջ 389:

14 Արամ Անտոնյան. Այն սև օրերուն. Բոսթըն, 1919, էջ 56, «Մայրերը» պատկերից:

Ֆեղապանության գրականության առաջին շրջանում քիչ են օրինակները թուրքի տիպարը պարզող, նրան իբրև Ոճիրի իրական հեղինակը ներկայացնող: Այդ փոքրաթիվ նմուշներից է Պարթևյանի «Անմահ բոցը», ուր լիարյուն տիպար է ներկայացված Մազհար Շաքիրը. նկարված են նրա բնավորության գծերը, նրա զգացումները—նախանձ, կիրք և ընչաքաղցություն—այդու նրա գործած ռճիրի հետ բացահայտված են նրա թաքուն զրգապատճառները՝ ռճիրը մեկնաբանված է:

Թուրք անունը որպես դահիճ ու թշնամի բացահայտորեն մատնանշելը հազվադեպ երևույթ է Թեքեյանի մոտ: Այդ հազվագյուտ բանաստեղծություններից է «Պիտի իշնասը»՝ լեռ 1914-ին գրված, թուրքին ուղղված համակցասում ու անհեծք.

Պիտի իշնա՛ս այս անգամ, եվ ա՛լ իսպառ, անհարիր

Հերի՛ք որքան աշխարհի ցավ ու շարիք հասցուցիր,

Որքան ի սուգ թաթխեցիր քաղաք ու գյուղ, դաշտ ու լեռ,

Հերի՛ք մայրեր լացին բույներուն վրա ցանուցիր,

եվ մեր սիրող սրտերուն մեջ լեցուցի՛ր ոխ ու հեռ...

1920-ին գրված Հակոբ Օշականի «Կայսերական հաղթերգություն» պատկերների հավաքածուն բնորոշ տեղ է գրավում ցեղապանության գրականության սկզբնավորման շրջանում՝ նախ հենց թուրքի տիպարը խորացնելու իր փորձի մեջ և հետո իր յուրօրինակ դիտակետի բերումով: Այնտեղ հայոց եղեռնը պատմողը հեղինակը չէ: Ամեն մեկ գրվագ դիտված է մի տարբեր տեսանկյունից: «Արծիվները» նկարված է վերից՝ երկնքում սավառնող և արյունի հոտից զեպի վարի դաշտերը գրավվող արծիվների աչքերով դիտված: «Վրդովված խղճմտանքը», ուր մի ամբողջ գյուղի բնաջնջումն է նկարագրված, կոտորածին վկա աղբյուրն է պատմողը: «Տանտանը» ջարդից ազատված մի հինգ-վեց տարեկան երեխայի տպավորություններն են, ուր պատկերները խուժում են, իրար խառնվում, մոտենում ու հեռանում: Ժամանակի ու տարածության օրինաչափերի խախտումից առաջացած այս շփոթը կարծես թարգմանն է նաև ետեղեռնյան իրականության՝ թե՛ գաղթականության առօրյա կյանքի և թե՛ ստեղծված գրականության: «Կայսերական հաղթերգություն»-ի մեջ կարծես Օշականը դիտավորյալ տարածություն է բռնում իր նյութից. փորձում է հեռվից դատել, անաչառ աչքերով դիտել, կարծես փաստելու համար Թ. Ս. էլիըթի վարկածը, թե որքան արվեստագետը կատարյալ լինի, այնքան կզատորոշվեն նրա մեջ տառապող մարդը և ստեղծող միտքը: Օշականը ավելի առաջ է գնում ու մինչև անգամ փորձում է հայոց եղեռնը դիտել այն գործադրողների ու նրան մասնակցող թուրք ամբոխի տեսանկյունից («Վրդովված խղճմտանք» և «Վրեժը»): Սա «Կայսերական հաղթերգություն»-ի երկրորդ իրահատկությունն է: Օշականը փորձել է հենց թուրքի դիտակետից պատկերել կոտորածը: Հայերի ջարդը ներկայացնել իբրև թուրքի հասկացած մահմեդականության մի խորհրդավոր ու սրբազան ծես, որ արդարացնում ու սրբագործում է արարողությունը՝ անհավատի արյունը իբրև երկյուղած մի զոհագործություն Աստծու ոտքերին թափելը:

Թուրքի էության, հոգեբանության ու բնազդային մղումների պեղումի մեջ ավելի ու ավելի է խորացել Օշականը իր հետագա գործերի մեջ՝ «Ծակ պտուկը», «Հաճի Ապատուլահ», «Հարյուր մեկ տարվան» և «Մնացորդաց»: Արդարև, իր իսկ վկայությամբ՝ «...ան է, որ տված է մեզի տիրական նմուշներ թուրքեն, որ միայն հայ ժողովրդին դահիճը չէ, այլև՝ անոր հոգիին ընկերը, դարերով, հեղինակը անոր ողբերգության, բայց նույն ատեն մարդկային վկայություն մը»²¹: Օշականը փորձել է, ամենայն սառնասրտությամբ, տալ պատկերը թուրքի, քակել նրա հոգու ամենամութ ծալքերը, տարրալու-

21 Նույն տեղում, X, Անթիլիաս, 1982, էջ 8:

Աստծու հետ տրամախոսությունը, մարդ-Աստված ուխտը հիշեցնող, պահանջներ, դնող, Թեքեյանի մեկ գլխավոր միջոցառումն է Նդեռնի հուշը արձագանքող բանաստեղծությունների ռեպերտուարն է: «Պիտի մոռնանք» բանաստեղծության մեջ (1918) պայման է դնում Աստծու հետ՝

Պիտի մոռնանք մենք զմեզ, մեր վիշտն ու վերքն ահագին,

Պիտի մոռնանք այնպես չէ՞, երբ մեր երկիրը դառնանք

բայց չի մատնանշում միջոցը երկիր վերագտնալու ճամփի խղճընդոտները գիմագրավելու: Աստված է բերել շարիքը, նա էլ կբերի փայլուն առավոտը: Ծիշտ ինչպես VIII դարու Ղեռնդ Պատմիչը հավատացած էր, թե հայը պետք չունի թշնամու դեմ ելնելու, Աստված ինքը կպատժի շարին ու կբացի ճամփան ավելի լավ ապագայի: Եվ Թեքեյանն էլ կարծիքն ունի մեկնակետով, բայց բնղվումի մի թույլ շեշտով, դիմում է Աստծուն՝

Օհ, դեռ գիտեմ կանուխ է, զի բախտն է դիտելիմ...

Սակայն, «վ Տեր, մոտեցու՛ր այն առավոտն ուր նորեն

Պիտի կրնանք քեզ օրհնել հոգիներու մեր խորեն...:

Թեքեյանը ապրում է շփոթը հետեղեռնյան Սփյուռքի, սգում է կորուստը հայրենիքի (Սրբմայան Հայաստանի) ու չի տեսնում ոչ մի հույս ապագայի: Սփյուռքը քառս է, հայ ժողովուրդը՝ արմատախիլ մի զանգված: «Սփյուռք» բանաստեղծությունը (1923) ամենախոսուն պատկերն է այդ անհույս փրավիճակի:

Զանգվածն, ահա՛, դեռ կ'երերա հեծելով,

Եվ հնօրյա այս զանգվածեն մարդկային

Ահա՛ մասեր մի ու մի

Անվերջորեն կրամնրվին, կ'մեկնին...

Եվ ան տակավ կ'պակսի...

և այս տխուր պատկերի առջև շվարած կանգնած, Թեքեյանի համար լուծումի ուղին դարձյալ դեպի Աստված է գծված՝ «Աստված, ես ինչ աղոթք կրնամ ուղղել քեզ»:

Ֆեղասպանության գրականության սկզբնավորման ու ձևավորման մեջ իրենց արգասիքը բերած առաջին սերնդին պատկանող այս անունների շարքին հնարավոր չէ կանգ չառնել Զապել Նսայանի անունի վրա: «Ավերակներու մեջ» պատկերների հավաքածուով Նսայանը այնքան կատարելությամբ էր կարողացել հավերժացնել 1909-ի Կիլիկիո ջարդերի ամեն մանրամասնություն: Կարողացել էր պեղել, վեր հանել հայ հոգին իր վախի ու քնկրկումների մեջ, իր բնղվումի ու ծառացումի մեջ: Կարողացել էր թափանցել թուրքի ներաշխարհը ու ներկայացնել կառավարական պաշտոնյան, հոգևորականը, հայ զրկից հարևանը իր ցեղային բնազդներով, մղումներով, նախանձով, կրքերով ու կրոնական մոլեռանդությամբ: 1915-ի Նդեռնին, ստույգ վախճանից ճողոպրած Նսայանը չփորձեց արձանագրել Աղետը²⁵: Անգամներ, ցեղասպանության գրականության մասին իր կարդացած դասախոսությունների մեջ, քննարկեց կարելիությունները Աղետը մարմնացնող վեպի ստեղծագործման, հարեց, թե ողբի ժանրը՝ արտասուք, հուսահատություն ու հոռետեսություն (այն, ինչ մեծապես օգտագործված էր առաջին սերնդի գրա-

25 Զապել Նսայանից մնացել են «Ժողովուրդի մը հոգևորը», տպագրված «Գործի» մեջ, թիվ 2, 3, Բաբու, 1916—17, որ պարզ արձանագրությունն է Թորոյանի հուշերի և «Մուրաթի Համբարդությունը», դարձյալ «Գործի» մեջ, թիվ 4, 5, 6, 7, 8, Բաբու, 1917, որի մեջ ինքը ավելի արձանագրողի ու խմբագրողի դեր է ունեցել:

կան ազդեցություններ (մեջ), Սփյուռքի իրականության մեջ, այլևս ժամանակավորեալ է ու անհարիր ցեղասպանության գրականության համար: Բայց ինքը երբեք չգրեց: 1933—36-ին Երևանում, Եսայանը ձեռնարկեց «Բարպա հալիկ» վեպին²⁶, որ նկարագրում էր կյանքը Օսմանյան կայսրության մեջ՝ պարագրեկով 1894—96-ի, 1909-ի և 1915-ի աղետների ժամանակաշրջանը: Վեպը, սակայն, սավանում անցնում է այդ դեպքերը, երբեմն միայն հպանցիկ ակնարկներ հղելով դրանց: Եսայանի ուշադրության կենտրոնը, նպատակադրած թեման օսմանյան պրոլետարիատի (թուրք, քուրդ, հայ և հույն) «հեղափոխական» գործունեությունն էր կայսրության մեջ: Երեի մի տեսակ տուրք վճարելիք ժամանակի իշխանությանց, որը սակայն բավական չեղավ նրա կյանքը փրկելու...

Աղետը չթեմայականացավ նրա մոտ, սակայն նրա հետագա ստեղծագործությունները դերժ չմնացին աղետի ներգործումից: 1919-ին գրված և 1922-ին Վիեննայի մեջ հրատարակված «Հոգիս աքսորյալ» վիպակը՝ արտացոլում է արվեստագետի հոգու տվյալտանքը, ամլության մատնված նրա ստեղծագործ միտքը հետեղեռնյան մթնոլորտում: «Դժվար է բացատրել այն մտորումները, որոնցմե անցեր եմ և հանգեր այս հետեանքին: Կարծեմ իմ կարոտն ու իմ հայրենաբաղձությունս իսկ է այդ մշուշը և այդ տրտմությունը, որ իր կնիքը դրեր է նաև իմ նկարագրիս վրա»²⁷: Արդարև, հետեղեռնյան Սփյուռքը, Աղետի խորտակիչ հետեանքների ներգործման դաշտ, չէր կարող հայ հեղինակին մտքի ազատ թռիչքի հնարավորություն ընձեռել: Օտար էր Պոլիսն անգամ, որ տասնամյակներ հայ գրականության զարգացման օրրան էր եղել: «Մենք կարծես աքսորյալներ ենք օտար և հեռավոր երկրի մեջ: Մենք մեր ծննդավայրին մեջ աքսորյալներ ենք, որովհետև զրկված ենք այն մթնոլորտեն, որ մեր ժողովուրդն իր հավաքական կյանքով պիտի ստեղծեր մեր շուրջը...»²⁸:

2

Շատ գրողներ «Անապատի սերունդ» են կոչվում: Մեծ մասամբ կոտորածից ազատված, շատ պարագաներում որբանոցներում մեծացած տղաներ են: Վաղգեն Շուշանյանի «Վասն պատրանաթափ մանկության և մնայուն աղքատության» անտիպ գործը պատկերում է սփյուռքահայ նոր սերունդի մանկության թշվառ օրերին: «Այն օրերին, երբ ուրիշները փափուկ ու տաք անկողինների մեջ, մայրական զգվանքներով կամեծնային, սալահատակներու տիղմի ու սանձարձակ պատանության վտանգը ճանչցա: Կամեծնայի փողոցի ուրիշ տղոց հետ և մեր լավագույն ընկերները բորոտ ու անոթի շներն էին»²⁹:

Մնվել էին ստրկության, անհայրենիք որբության մեջ. նրանց մանկությունն անցել էր քաղաքի ճամփաների վրա, կամ թե Եղեռնի ալիքների գոհի տակ խորտակված միջավայրերում: Ապա, օտար աշխարհներ ընկած, մարդու հոգին կոպտացնող ամենօրյա անգուլթ գոյամարտի մեջ նետված, ճիգ էին անում դիմագրավել կյանքի բիրտ պայմանները, փորձում էին հաշտություն եղբ գտնել քնած թե արթուն անընդհատ հալածող մղձավանջի վերածված Եղեռնի ահավոր տպավորությունների հետ: Նրանց հոգու խորքում, սակայն, իր գոյությունն էր քարշ տալիս լավը, բարին՝ հայրենական տան տաքուկ հարկի, մոր անուշ գրկի ու մանկական անհոգ կյանքի հիշատակների հետ միախառնված: Ու պայքարը լավի ու չարի, հոգիների մեջ տեղական, ստեղծում էր կործանիչ մի երկվություն: «Ընչո՞ւմ եր մեջ երկու էակ կենակի, մեկը փողոցայինը՝ լիբ, հասարակ, վայրենի, մյուսը՝ որ կոշտ ու առաջին իսկ սիրտ խոռվեքն: Հաճախ մեկը մյուսին կխանգարե, կից կուտա կհայ-

26 Վեպը հրատարակվեց 1966-ին Երևանում:

27 Զ ա պ ե լ Ե ս ա յ ա ն. Երկեր. Երևան, 1966, էջ 133, «Հոգիս աքսորյալ» վիպակից:

28 Նույն տեղում, էջ 146:

29 Տե՛ս Գ. Ս ե ա ն. Վաղգեն Շուշանյան. Երևան, 1968, էջ 45:

Հոյե, հետաքրքիր է այդ սրիկային ու այդ քնքուշ տղուն կոիվը...)»³⁰; Երկվության, որ Շահան Շահնուրի մոտ հավերժական կերպարներ ստեղծեց (Լոխումբ «Նահանջ առանց երգի» վեպում, Բոբերը, կամ Նորայր Կարապետյան իր հայկական անունով, «Պեճեղ մը, անուշ սիրտ», Տազես Բալաբանյանը «Գերձակ մը, իր երկու հյուրերը և զանազան դեպքեր», և Համբարձումը «Հարալեզներու դավաճանությունը» պատմվածքներում): Երկվություն, որ կասկածի ու անորոշության վերածված՝ Շահնուրի կյանքը թունավորեց: «...Այլևս կասկածն է որ տեղավորված էր իմացական և զգացական աշխարհներուն մեջ, և անոր հետ վարանումն ու անստուգությունը: Այլևս կապրեի տազնայ պը, որ ծնունդ առած էր կատարելապես հակամարտ և սակայն նմանապես անվիճելի ճշմարտություններե»³¹:

Վազգեն Շուշանյանը անցյալի հիշատակների մեջ փորձեց վերագտնել իր մանկական հոգու մաքրությունն ու անկեղծությունը: Եվ ներկայի տխուր իրավիճակից ու ապագայի անստուգանելի խույս տալու համար մխրձվեց երազների մեջ, ապրեց մանկության քաղցր հուշերով: «Արդարեւ, կանուխեն հոգի ճանչցած է երկու հրճվողը ու մարմինս երկու սնունդ, երկու մանա-նա—հիշատակն ու երազը»³²: Շուշանյանի ամբողջ գրական ժառանգության վրա առանցքային ազդեցություն են թողել անցյալի հիշատակները. «Երկիր հիշատակացը» ամենացայտուն դրսևորումն է այդ թեմայի: Եվ ինքն է խոս-տովանում, թե «փոքրիկ բաներ են այս բոլորը, աննշան հիշատակներ, որ հուներ գտած ու երջանիկ մարդ մը պետք է վաղուց մոռցած ըլլա, մինչդեռ ամեն օր, այս փոքրիկ բաները մտքիս հորիզոնի վրա կկուտակվին անընդ-հատ, կարգով ու շտապով կվերադառնան ինձի և ես կվերադառնամ հայրե-նական մեր խաղափետ տան...»³³:

1920—30-ական թթ. Նդեհոնը վերապրող մի նոր սերունդ էր հասակ նետում Սփյուռքի ամբողջ տարածքում՝ միջինարևելյան երկրներից մինչև Ֆրանսիա ու Ամերիկա։ Կյանքի պայմանները քիչ թե շատ նույնն էին։ Գոյապայքարը նույնչափ խիստ՝ ամեն տեղ։ Հոգեկան ուժայտանքները նույնչափ հեղձուցիչ և մանկություն անուշ հիշատակները նույնքան թարմ։ Արտաքին աշխարհի խիստ ու անհյուրընկալ իրականությունը մեղ միակ սփոփանքը երազին ապաստանելն էր, մեկուսանալ, փակվել ներաշխարհում ու երազել անցյալը։ Եվ այս սերունդի ստեղծած զրականությունը հենց այդ երազն է՝ մերթ հայրենի գյուղի նկարագրությամբ, մերթ կարոտի ու հայրենաբաղձության ցավազին հառաչանքներով դրսևորված։

Շատ են անունները առանձին գրքեր հրատարակող կամ այդ օրերի սփյուռքյան մամուլի մեջ բանաստեղծություն, պատմվածք, ակնարկ, խոհ և այլն ստորագրողների³⁴։ «Հայրենիք» ամսագրի (Բոստոն) կամ «Նավասարդի» (Նյու Յորք) էջերը լեցուն են եղեռնի մի տեսարանը նկարագրող սրտաճրմիկ հուշագրություններով։ Ժամանակի ընթերցողը կարդաց դրանք. հաճախ մեծ հուզումով ու ողբերկով ամբողջությամբ ընդունեց այդ գրությունները, քանի որ իր իսկ կյանքի մեկ պատճառիկը տեսավ դրա մեջ։ Այդ ողբաշունչ զեղումների մեջ գտավ իր սփյուռքանքը (catharsis, արիստոտելյան առումով). բաց միայն այդքան։ Այդ գործերը մոռացվեցին ժամանակի հետ, դրանց շատերի հեղինակները այսօր ծանոթ չեն անգամ հայոց գրականության ուսումնասիրող բանասերին։ Հակոբ Օշականը իրավացի է հաստատելու, թե «եղան գրող

³⁰ Վ ւ գ գ Է Ն Շ ու ղ ա ն ի ա ն. Սիրո և արկածի տղաքը. ՊԵՐՈՒԹ, 1957, էջ 42:

³¹ Շ ա ճ ա ն Շ ա ճ ն ու Ր. Թերթիս կիրակնօրյա թիվը («Սիրտ կա որ կճաճանչե՞ս» պատկերից). Փարիզ, 1958, էջ 44:

32 Վ ա ղ գ ե ն Շ ու շ ա ն յ ա ն. Ալեկոծ տարիներ (անտիպ). տե՛ս Գ. Սևան. Վաղգեն
Շուրանյան, էջ 33:

³³ Վաղգեն Շուշանյան, Երկիր հիշատակաց, Երևան, 1966, էջ 341:

³⁴ Պահե Օշականը մի ընդարձակ ցանկ է ներկայացնում իր «The Theme of the Armenian Genocide in Diaspora Prose» յօդվածում: Տե՛ս «Armenian Review», Vol. 38, № 1, Spring 1985.

ներ, միշտ պատերազմեն աստիճանի, որոնք իրենց կարգացվելու փաստը անժառակ միամտությամբ մը վերածեցին արժեքի փոփոխ (ընդգծումները Օշականին են Ռ. Փ.): Երևանի կառավարչություն, որ մեր գրականության (արևմտահայ) ամենեն շատ կարգացված վեպերը եղան Թիապարտը, Երեզնի Մասունը, Խաչատրյանի բարձր պարունակե մը՝ Միամիտի մը արկածները...»³⁵։ Եվ դրանք այսօր հազիվ են հիշվում։ Իսկ իրական արժեքները։ Երկեր, որ պարագրեին Աղետը և այսօր 70 տարիներ հետո հայոց ցեղասպանության դասական գրականությունը համարվեին, ինչպես «Ան ֆրանքի օրագիրը» կամ էլի Ուիլյամի «Գիշերը»։ Հրեական հղջակիզման գրականության մեջ։ Եթե կամի դասական գործը, որին կարող են որպես աշխարհի համաձայն լինել բոլորը, դա Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրերը»-ն է՝ օտարականատեսի վկայություն, պատմական, մեկնաբանական և դեպքերի դիտարկման թերություններով։ Դարձյալ Օշականին դառնանք ու հաստատենք նրա հետ թե «հազար տարողությամբ դեպքեր անցան այս ժողովուրդի գլխին, վերջին հիսնամյակին... Ինչ է անդրադարձը այս հսկա տաղանդականին, մեր արվեստին վրա։ Գրեթե ոչինչ։ Ինչ որ իբրև հուշ, օրագրություն, արշավի տարր իջած է հանրային սեպականության պատմական վաստակ մըն է, գրեթե բոլորովին օտար՝ արվեստին»³⁶։ Ի՞նչն էր պակսում այդ երկերին հարատև արժեք մնալու համար, տաղանդ, արվեստ, անկեղծություն, մասնավորի մեջ՝ լայն տեսադաշտ, երևակայության բարձր թուփը, լեզվի հնարավորություններին՝ լայն տիրապետում և եթե պետք է՝ լեզվի սահմանները զանցելու համարձակություն։ Կամ գուցե որոշ հեռավորություն Դեպքից՝ կրած ցավազին փորձառությունը և ստեղծող միտքը տարանջատելու, երկրորդի գերակայությունը առաջինի վրա անպահանջելու։

Բազմաթիվ են անունները գրականությամբ զբաղվողների, բայց փորձաթիվ են հարատևողները։ Մուշեղ Իշխան, Համաստեղ, Զարեհ Որբունի, Նիկողայոս Սարաֆյան, Շավարշ Նարդունի, Շահան Շահնուր հասել են մեզ իրենց անկեղծ, անբռնազբոսիկ, արվեստով բարախուն հոգու հառաչանքներով, երազներով, ընդվզումով, սիրտ, ոգևորումի ու հուսահատության արտահայտություններով։ Սրանց ստեղծած գրականությունը եթե արտաքինապես ուղղակի առնչություն չունի Աղետի հետ, եթե չի պատմում Աղետը, սակայն կրում է ազդեցությունը Աղետի, հատկանշորեն արտացոլում է այդ որբացած սերնդի գոյապայքարը—բառի ամենալայն առումով—հետեղենյան Սփյուռքի մեջ։ Այս անուններից ոմանք մինչև վերջ ընկղմված մնացին երազանքների ու անցյալի հուշերի մեջ, իսկ ոմանք էլ կարողացան թոթափել որբության խեղճ ու կսկծալի զգացումները և ներկայացնել Աղետը Սփյուռքի իրականության մեջ դեռ շարունակվող, ու հետո անցնել ճամփան դեպի ապագա։ Մուշեղ իշխանը դեռ 1946-ին «Հայաստան» բանաստեղծությունների շարքում (Հալեպ), գեղարվեստական պատկերներով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմության վրա մտորելով, կոչ է անում հարության. իսկ 1974-ին մի հետադարձ հայացքով իր մանկության անցած կյանքին նայելով, աքսորի ճամփաները նորից կտրելով և հին ապրումները նորից ապրելով փակում է իր կյանքի տխուր էջերը՝ «Մնաս բարով մանկություն... սովերի պես սահեցար դաղթի ճամբաներին և ստիպվեցար հաճախ կծկտիլ մթին նկուղներու խորը՝ սարսափեղ դողահար։ Աչքերդ բացիր և ջու վերև տեսար արշուն ու հրդեհ։ ...Երազով մեծցար և այդ երազին ժպտեցար։ Ու հակառակ ջու ապրած բոլոր դառնություններուդ, կրած բոլոր զրկանքներուդ, դուն ինքդ ալ դարձար ոսկի երազ մը, որ ահա կծպտի հեռավոր անցյալին խորեն և հոգիս կլեցնեն անսահման քաղցրությամբ։ Մնաս բարով, իմ անուշ, իմ արի մանկություն...»³⁷։

35 Հ. Օշական. Համապատկեր արևմտահայ գրականության, VI, էջ 282—283։

36 Նույն տեղում, էջ 321։

37 Մուշեղ Իշխան. Մնաս բարով մանկություն, Պեյրուի, 1974, էջ 244։

1924-ին Փարիզում հրատարակվեց «Լույս զվարթ» բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ 24 էջերի մեջ պարփակված՝ կորցրած հայրենիքի, եղեռնին զոհ գնացած ծնողների, մանկության հիշատակների ծանր պարոմներով բեռնավոր, երիտասարդ բանաստեղծի սիրտն է տրոփում։ Լևոն Զավեն Սյուրմելյանը՝ դարձյալ որբերի սերնդի մի ներկայացուցիչ, իր առաջին մուտքն է գործում հայոց գրականության անդամատանում։ Նա էլ էր պատկանում այն փաղանգին, որ ինչպես Շուշանյանն է ասում՝ «...իրենց նորակազմ բայց ամուր ու բարի ուներուն վրա իրենց ազնիվ մեռելները պետք է կրեն»³⁸։ Սյուրմելյանը գիտակցում էր այդ և իր մտքի ու երևակայության արգասիքն էր բերում նվիրելու այդ մեռելներին։ «Ասացվածք ծառ տնկելու պոթիվ» բանաստեղծությունը վերջացնում է «Մեռելներուս իբրև խաչ ես ալս ծառ տնկեցի» խորհրդավոր տողով։ Սյուրմելյանի բանաստեղծությունների մեջ Աղետը նույնպես թեմա է, այլ մի խորհրդավոր վախճան, որ բաժանում է հեղինակին իր մանկությունից, իր մեռած հորից ու մորից։ «Տունիս հիշատակը» բանաստեղծության մեջ հին պատկերներն են վերակենդանանում՝

Կինսրեմ երգելով իմ տունս՝ ալ հիշատակ,

Մինչ կազատի օրեօր իր պատկերը մտերիմ։

Կհիշեմ հորս պատկերն՝ ինչպես գլուխն շիրտսին,

Մարս՝ տրտամ ու բարի, դեռ աղջիկ մ'էր նաղելի։

«Ասացվածք լուսնիս» բանաստեղծության մեջ դարձյալ մեռած մոր պատկերն է՝

Պզտիկ ձգին իմ պզտիկ մոր,

Պատկերն որուն ձերմակ հարսի

Բաշկինակով մը սևածիր,

Ես ծածկեցի։

Օ, Լուսնյուն,

Բշխր, իշխր,

Ու ծածկեցի

Հոգիին պես իմ մալրիկիս,

Աղվա՛ր, քնքա՛ր իմ մալրիկիս։

Ուրեմն, փախել իրականությունից, ապավինել երազին, ապրել անցյալի հիշատակներով, որովհետև ներկան ոչինչ չունի գրավիչ, իսկ ապագան մութ է ու անլույս։

Դարձյալ մի նոր անուն՝ Անդրանիկ Մառուկյան, Եղեռնից ազատված, որբանոցի մեջ մեծացած, հեղինակը՝ այնքան խորը հուզականությամբ ստեղծագործված «Մանկություն չունեցող մարդիկ» վեպ-ինքնակենսագրության։ «Հող և արյուն» բանաստեղծության մեջ, Եղեռնին զոհ դարձած հայրերի բախտին է երանի տալիս՝

Ճակատագիրը դաժան ու նաև բախտը ձեր սև,

Չեղմի հետո ու ձեզմով եղավ մերինը նաև...

Այլ բյուր անգամ մենք դժբախտ եղանք ձեզմե և անտեր...

Երեկ, նրեկ արդ կու տանք ձեր սև օրին. հեք հայրեր...

38 Վ ա զ գ ն Ն Շ ու շ ա ն յ ա ն, Երկիր հիշատակաց։

Ծառուկյանի համար էլ ներկան սև է ու տխուր, ու միակ ապավենը՝ հիշատակները անցյալի. 1939-ին Հալեպի մեջ լույս տեսած «Առաքատներ» ժողովածուի քերթվածներից մեկի մեջ գրում է.

Հոգիս՝ լքված բոլորեն ու մերժված ու վտար՝
Հուսկ ապավենն իր փնտռել կերթա խորերն անցյալին...

Հոռետեսություն դեպի ներկան ու ապագան՝ մի նոր թեմա հետեղենյան՝ գրականության մեջ, որ հստակորեն Աղետն է արձագանքում։ Ու այդ թեմայի շուրջ կոթողային գործ է Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպը։ «Նահանջը, նահանջը հայերուն։ Կոիվը սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմն նույնիսկ օգտակար, անոնցմե ազգ մը դուրս կուգա պարտված կամ հաղթական. սակայն երկու պարագային ալ դուրս կուգա։ Բայց նահանջը հոգիներու գլխի պտուկտ տվող սա զառիթափին վրա սա նահանջը կշնչե, կծուկե, կանհետացնե ամեն բան»³⁹։

«Նահանջը առանց երգի» վեպն է Սփյուռքի, որի մութ հորիզոններում տվալատն է մի ամբողջ սերունդ, պայքարում է համակերպվելու միջավայրին, փորձում է իր ինքնության երկվության թնշուկը լուծել։ Այդ պայքարի մեջ կամ տանուլ է տալիս՝ հոգեպես ջախջախվում, ու այլևս անընդունակ ապրելու, մի հուսահատ նոպայի մեջ վերջ է տալիս ինքն իր կյանքին. իսկ ավելի հաճախ հեռանում է, օտարանում։ Այս պարագային էլ նա այլևս մեռած է հայության համար։ Կամ շարունակում է անհույս կոիվը և այդ հուսահատ պայքարի մեջ փորձում է գտնել սկզբնաղբյուրը իր տառապանքի՝ հասկանալ Աղետը։ Ու դարձյալ ներհայաց վերլուծում իրավիճակի, ինքնաքննադատություն։ Ո՞վ է հանցավորը։ Հենց ինքը հայը, որովհետև «հայը ամուլ է, անծին, անպտուղ։ Հայը դատարկ է, փուճ, ունայն, սնոտի։ Ապրելու իրավունք չունի ան քանի որ չէ ծնած։ Ներքինին եր են մեր բոլոր պապերը, որքան որ մտածումս ետև տանիմ հայերը կտեսնեմ միշտ այնպես ինչպես ալսօր, պղտիկ, գաջաջ, տխեղճ»⁴⁰։ Ընդվզում ընդդեմ ավանդական բոլոր արժեքների, բոլոր մեծությունների, հենց իր անմիջական նախորդների, քանի որ դրանք չեն կարողացել իրեն փոխանցել միջոցը, զենքը, տոկալու, Աղետը վերապրելու։ Այս նույն ընդվզումի հետևանքն է «Մենք»⁴¹ խմբակցության իրողությունը իր հավատո հանգանակով, իր նպատակներով։ Նույն խմբակցության անդամ Շավարշ Նարդունիի խոսքերով՝ փնտրելու «երիտասարդը, որ թոթափած է հին ավանդությանց փոշին։ Մենք երիտասարդներ կփնտրենք նոր հոգիով, պատերազմեն քանդված և զինադադարեն հետո վերաշինված քաղաքներու պես նոր և արդիական... Մենք դարձյալ ասպարեզ պիտի գանք ցուցադրելու սնանկությունը այն գրագետներուն, որոնք Նվրոպա եկան և արևմտյան կեղծ ապրանքներ ծախեցին մեզի։ Մեր քաղաքական սխալը արդյունքն է գրական սխալ orientation-ի մը։ Մեր հին գրականությունն էր, այն էր որ Նվրոպայեն եկավ, որ քանդեց մեր տունը...»⁴²։

Այս սերնդի որդեգրած ընթացքը հենց ամենախոսուն պատկերն է Սփյուռքի հետեղենյան քառասյին իրավիճակով։ Հ. Օշականի մեկնաբանությամբ «Սփյուռքը Աղետն է անշուշտ երկարաձգված բայց անկե տարբեր.

39 Շահան Շահնուր. Նահանջը առանց երգի. Պելլուրթ, 1959, էջ 172։

40 Նույն տեղում, էջ 138։

41 1920—30 թթ. Փարիզի մեջ գրականություն արտադրող մի խումբ երիտասարդ գրողներ, մեծ մասամբ Նդեռից աղատված որբեր, որոնք իրար շուրջ էին համախմբվել հայոց գրականության ուղղությունը փոխելու, նրան թարմ շունչ ներարկելու հավակնությամբ։ Այս խմբակցությունը հրատարակեց «Մենք» պարբերաթերթը, որ լույս տեսավ 5 համարով միայն, 1931—1934-ի ընթացքին։

42 Շավարշ Նարդունի. Մենք... Մենք... Մենք..., տե՛ս «Մենք», թիվ 1, 1931, Փարիզ, էջ 39։

ավելի է բանով մը որ դյուրավ չի բացատրվիր: 1920-ին մեր երիտասարդությունը, գրական ճակատի մեջ միություն մըն էր Պոլիս: 1930-ին, այսինքն Սփյուռքի սկզբնավորության (ընդգծումը հեղինակինն է—Ռ. Փ.), այդ ճակատը ոչ միայն քայքայված է, այլ այդ երիտասարդությունը պատենշներու ետեւն կհարվածե աչ ու ձախ, իր երեկվան պայքարի ընկերը, իր տասը տարի առաջվան ուսուցիչները, իր մանկության ժամանակ իր ժողովրդին գրական սպասն անող գրագետները»⁴³:

Սփյուռքյան մղձավանջը արտացոլող Շահնուրի նկարագրած մութ պատկերները ու այդ միջավայրում գոյապայքարի մեջ մտած հայ երիտասարդի կամքը, բնկրկումներն ու վախը դրսևորող թեմաները կրկնվում են նրա սերնդակից մյուս արձակագիրների մոտ ևս՝ Զարեհ Որբունիի («Փորձ»-ը, 1929, ապա քառորդ դար հետո՝ «Եվ եղև մարդ», և «Սովորական օր մը»), Հրաչ Զարգարյանի («Մեր կյանքը», 1934) և այլոց:

3

Տարիները անցնում են, Սփյուռքը վերականգնում է որոշ չափով, ցաք ու ցրիվ գաղթականությունը կազմակերպված գաղութներ են դառնում: Հույսեր կան վերհասնումի: Թեքեյանը զգաց վերածնունդը դեռ իր սաղմի մեջ, ականատես եղավ սփյուռքահայության փորձերին՝ ձեռքազատվելու Աղետի հիշող ու թունավորող ազդեցություններից: Հույսով ներշնչված քաջախերհից նրան: «Փոշի ազգ» քերթվածով (1933) բանաստեղծը պատգամում է հարատև ու հաստատակամ լինել, որպեսզի փոշիացած, տարտղնված ազգը դարձյալ ուժ դառնա՝

Աշխարհը չընե՛ր պիտի հոգ. հոգը քեզի՛ է. հուսա՛,
Դիզվե՛. փոշին լոկ այդպես պիտի նորեն քար ըլլա...

Բայց վերքերը դեռ չեն սպիացած: Աքսորի ճամփաներից անցած ու եղեռնի սարսափների կործանիչ ստվերից երբեք չձերբազատված որբուկները նոր աշխարհներում ընտանիք են կազմում, սերունդներ տալիս. ու մոր կաթի հետ, հոր հիվանդագին հոգածության, մեծ մոր ու մեծ հոր անխինղ գուրգուրանքի հետ մի տխուր, մի անհասկանալի ակիք է անցնում նոր սերնդի հոգու մեջ. և ժամանակ առ ժամանակ հորդում է, վեր բարձրանում ու հոգին ալեկոծում. կարծես հողն է կանչում: Հեռու Քանդաս սիթիում հայրենիքի «հողի տնքոցն է լավում», Սփյուռքում հասակ նետած, հայրենի հողը շտեսած Հակոբ Կարապետյանը իր դալուկ աչքերի մեջ «կրում է իր տարագիր ժողովրդի ցավը, կարոտը»⁴⁴: Ժերալդ Շալյանը Փարիզում իր պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ անգամ իր «հիշատակների հիշատակից» հալածված «մանկության սեղանագետ պառավի հուշերի» ահավոր պատկերներն է տեսնում⁴⁵:

Ժամանակները փոխվում են, երիտասարդ սերունդը օտար երկրներին տակ բույն դրած, ծննդավայրի լեզուն սերտած, իր մոր լեզուն էլ է մոռանում: Լեզվի հարազատությամբ ու ազգային ավանդույթների թելերով հյուսված կապը մաշվում է: Հայր ու զավակ հարաբերությունների մեջ բացված վիճը օրեօր ավելի խորանում: Անգլիագիր բանաստեղծ Դեյվիդ խերդյանը որքան պիտի ցանկանար Ուիսթանսթենի ազատ միջավայրում ամբողջ հոգով ու սրտով վայելել կյանքը. մոռանալ Ադանան, որտեղից հայրն էր աքսորի ճամփան բռնել, Աֆրոն Գարահիսարը, ուր մայրն էր իր տխուր մանկություն-

⁴³ Հ ա կ ո բ Օ շ ա կ ա ն. Վկայություն մը. Հալեպ, 1946, էջ 93:

⁴⁴ Հ ա կ ո բ Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. Անծանոթ հոգիներ. Նորավեպերի ժողովածու, Պեյրութ, 1970, էջ 156, 1955-ին գրված «Որևէ տեղից մինչև այստեղ» նորավեպից:

⁴⁵ Ժ ե ր ա լ դ Շ ա լ յ ա ն դ. Memory of my Memory. տե՛ս «Armenian Review», vol. 40, № 1, Spring 1987, p. 6.

ներ անցկացրել: Բայց ի՞նչ է անունը այդ սուր ցավի ու դառնության, որ ճնշում է նրա հոգին:

Ինչո՞ւ եմ սպասել մինչև քո մահը
իմանալու թե քո դարձած հողը
Հայաստանն էր, ցանկապատի գոլերը
հարգանքիդ հավաստիքը Աղանալին,
ու մեր զանգատներն իրարուց
քո կարոտից էր հայրենիքիդ
ու իմ անգլերենից⁴⁶:

Աղետը՝ դեռ չմարսված:
Անգլերենն են խոսում, լեզուն կտրել է, օտարացել են: Բայց ցավը դեռ
կա. չլուծված թնշուկ, որ մերթ րնդ մերթ մղձավանջ է դառնում, հանգիստը
խանգարում: Դայանա Տ. Հովհաննիսյանը իր երկնյուղված ինքնության ան-
հաշտ պայքարի մեջ է տվալստում:

Արյունոտ մի թև գտա դետնում իմ առջև:
«Դու այդ պետք չունեիր» ձայնն ասաց:
Անշամատված մարմինների ծով տեսա,
հորիզոնում կուտակված:
Դու այս ոսկորները պետք չունես իսկապես:
Դրանք ամբողջ հողն էին ծածկել:
«Դու այդ նահանգները պետք չունեիր, չէ՞»:
Ի՞նչ պիտի անես այդ ամբողջ քարերով:
Փշրված դիակներից մի սար բարձրացավ:
«Դու Մասիս սարը պետք չունեիր, չէ՞»:
Փորձեցի խոսել. լեզու չկար, շունչս սառեց:
«Դու լեզուն պետք չունեիր, չէ՞»:
Ես արթնացա, լվացվեցի, հալելու մեջ նայեցի:
Այնտեղ մի ամերիկացի էր միայն, գեղեցիկ հագնված⁴⁷:

Փիթեր Բալաբյանը անգլերենն է գրում, հայերենով միայն իր մեծ մայրն
էր խոսում, որ հիմա չկա, կան հուշեր սակայն, որ նրա հետ չեն մեռել: Մի
ամբողջ ժողովրդի տառապանքն ու մահը կցկտուր պատկերներով, երազի
ու արթնության տեսիլներով, ներկայի ամենօրյա կյանքի տեսարանների
հետ միախառնված Բալաբյանի «Լույսի տխուր օրեր» բանաստեղծություն-
ների շարքն են ստեղծագործել:

Մեծ մոր սև հուշերը, նրա հոգու անբուժելի վերքը՝ անհավասարակշիռ
ու անբնական կյանքի ու ամենօրյա հարաբերությունների մեջ ի հայտ, տա-
ռապանքի, հուսահատության, անբացատրելի մի ցավի, բայց միևնույն ժա-
մանակ երեակալության բարձր թռիչքի ու ստեղծագործության սկզբնաղբյուր
է Լեոնարդո Ալիշանի համար: Մահվան աշխարհակ տեսիլների հաճախանքի
ու տակ կըած, Ալիշանը փորձում է առնչվել, հաշտության եզր գտնել Աղետի
հետ, մահվան հետ, որ իր մեծ մորն է եղել, իր ժողովրդին: Ու մեծ մոր
հոգին ավերակ դարձնելուց հետո հիմա իր կյանքին է սպառնում. «Հոգու
անդորրություն» մի կարմիր արջուկ, հայրս ինձ բերեց երբ կոկորդիս գեղձերն
էին հանում: Ես այն կորցրի չգիտեմ եկեղեցում թե գերեզմանատանը, երբ
մեծ մայրս մահացավ: Նա էլ խելագար մեռավ, թուրք ձիավորներ էր տես-
նում հիվանդանոցի իր սենյակի մեջ»⁴⁸:

⁴⁶ Դեյվիդ Մերդյանի «For My Father» բանաստեղծության երկրորդ և վերջին հատ-
վածը իմ թարգմանությամբ:

⁴⁷ Դայանա Տ. Հովհաննիսյանի «In My Dream» բանաստեղծությունը իմ թարգմա-
նությամբ:

⁴⁸ Լեոնարդո Ալիշան. «Deathtime» արձակ բանաստեղծություն, տե՛ս «Ara-
rat», Summer 1982, էջ 65, իմ թարգմանությամբ:

Հետեղեռնյան Սփյուռքի առաջին սերնդի մղձավանջը, նույն խստությամբ, շարունակվում է նաև երկրորդ սերնդի կյանքում: Շահնուրի Պետրոսը, Սուրենն ու Հրաչը, չորս տասնամյակ հետո, կարծես վերամարմնավորվում են Փիթեր Նաճարյանի «Voyages» (ճամփորդություններ) վեպի հերոսներ Արամի և Նրոյի մեջ: Օտար է Ամերիկյան Ամերիկա ծնված բայց իր արմատները փնտրող հայի համար, որքան օտար էր Ֆրանսիան անապատի սերնդի համար: Նույն թնշուկն է՝ երկվության անլուծելի առեղծվածի, նույն փնտրտուքը՝ ինքնության, նույն կարոտախտն է՝ բայց այս անգամ շտեսած չապրած մի երկրի, անցյալի սարսափելի հիշատակներն են հոգեհալած, բայց այս անգամ հիշատակները ծնողներից փոխանցված:

Թուրքերի գոհհիլ ժխտումը, ուրացումը Ոճիրի ավելի ու ավելի է բուցավառում կրակը հոգիների: Այսօրվա Սփյուռքում ստեղծված գրականության, բայց մանավանդ նոր սերնդի կատարած գրական փորձերի մեջ շեշտվում է ցասումի և ընդվզումի զգացումը այս անգամ ոչ Աստուղեմ, ոչ ճակատագրի, ինչպես Վահան Թեքեյանն էր պոռթկացել, բայց հենց ուղղակի Ոճիրը՝ նյութած Թուրքի դեմ, ու վրեժ՝ այդ Ոճիրը ուրացող այսօրվա թուրքից՝ Երիտասարդ բանաստեղծ Հրակը Իրանից «Արյունոտ ծուղից նոր Այգաբաքի» բանաստեղծության մեջ մեր նոր օրերի պայքարն է երգում: Լիբբոնի հինգ հերոսների բացած վրեժի ճամփով է միայն նոր Այգաբաքները տեսնում,

Արյունն է հորդում
ու զառնում վճիռ,
Հավատք, բայց նա
Մաքառում...
Եվ, ծարձակում սերները լույսի
ափսոսանքները լույսի
Եվ պատգամը ձեր
դառնում մարտակոչ
Համանդ ձերունդի:
(1983)

Մհեր Գարազաշյանը ազատության է ձգտում: Նրա «Անպատակումներ» թատերգության հերոսը բանտում ընդվզում է աշխարհի անարդարության դեմ, որովհետև «աշխարհի վրա մնացած քանի մը սերմ ազատությունը ձմրվեցավ մուրճին տակ»: Ինքը մարտիրոսն է այդ ազատության, «Վախ չունիմ մեռնել, բայց... բայց զիս ճամթկող, շնչահեղձող այլ սարսափ մը կա: Պիտի ըլլա՞մ հոգիս սերմնացան բազե մը, որ փոթորկե շունչեր նորերուն, դուրսիններուն՝ քալ առնելու դեպի ռմբակեղ հսկայեն լուսատու անպագայի գրավիչ ծաղիկներով ճանապարհը» (1985):

Ինչպե՞ս հարմարվել Աղետի անմեռ հիշատակներին ու նրա ստեղծած հետևանքների հետ: Անդորրությունամբ ու պաղարյուն ետ նայել ու Աղետը դիտել իբրև անցյալի փորձառություն, փորձել իմաստավորել այդ փորձառությունը: Ու վերջապես ստեղծել երգ երգոցը, որ պիտի լինի վերջին օղակը ցեղասպանության գրականության, պիտի առկայծեր վերջին կայծը ցեղասպանության գրական ազդումների, որից հետո բացվեր նոր էջը սփյուռքյան գրականության՝ ավելի առողջ, ազատ ու համամարդկային տեսլականով:

Ինչպե՞ս, թե ինչո՞ւ, ո՞րն է հարցը հարցերի:

Ինչո՞ւ հարմարվել երբ դեռ շարունակվում է Աղետը Սփյուռքում՝ օտարումի, ձուլումի մեջ. երբ անորոշ ապագայի հեռանկարից պատրանաթափ են լինում սրտերը, թուրքի ստոր ուրացումից վառվում են հոգիները: Ու քանի դեռ կա այդ չլուծված չբացատրված թնշուկը, քանի դեռ չի բուժվել վերքը մերթ ցավ բերող, մերթ ցասում ու վրեժ արթնացնող, Աղետը պիտի շարունակի արձագանքել սփյուռքահայ գրականության մեջ: